

TURİZM GELİRLERİNİN ÇEŞİTLİ MAKRO EKONOMİK GÖSTERGELER İLE İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ (1992 – 2011)

OĞuz KARA *
İstemi ÇÖMLEKÇİ**
Vahdet KAYA***

THE RELATION OF TOURISM REVENUES AND VARIOUS MACROECONOMIC INDICATORS: THE CASE OF TURKEY (1992-2011)

Öz

Turizm gelirlerinin çeşitli makro ekonomik değişkenler ile ilişkisini ölçmeye yönelik olarak üç model oluşturulmuştur. Birinci model, turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi; ikinci model turizm gelirleri ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişkiyi; üçüncü model ise reel döviz kuru ile turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi ölçmeye yöneliktir. Her üç model için Engle-Granger, VAR analizi ve Granger nedensellik analiz yöntemleri uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara bağlı olarak büyümeden turizm gelirlerine tek yönlü; turizm gelirlerinden cari işlemler dengesine doğru çift yönlü ve döviz kurundan turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Etki-tepki ve varyans analizleri yardımıyla da nedensellik analizi sonuçları doğrulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm ekonomisi, turizm gelirleri, makro ekonomik göstergeler, Granger testi

Abstract

Three models were developed to explore the relationship between tourism revenues and various macro economic indicators. The first model looks at the relationship between tourism revenues and economic growth; the second model explores the association between tourism revenues and current account balance and the third model explores the relationship between tourism revenues and real exchange rates. For all of the three models, Engle-Granger and Var analyses were employed. The results of these analyses revealed a one-way causal relationship from economic growth to tourism; a two-way causal relationship from tourism to current account balance and a one-way causal relationship from

* Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi, oguzkara@duzce.edu.tr

** Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi, istemicomlekci@duzce.edu.tr

*** Düzce Üniversitesi Akçakoca MYO., vahdetkaya@duzce.edu.tr

real currency exchange rates to tourism. Causality analysis results were confirmed by impulse-response and variance analyses.

Keywords: Tourism economics, tourism revenue, makroeconomic indicator, Granger test

1. Giriş

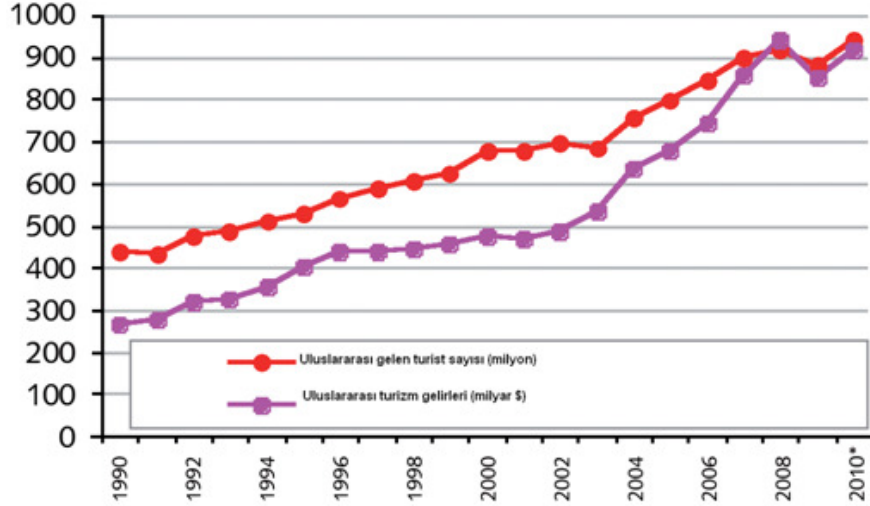
Turizm kavramının kökenini, Latince’de dönme hareketini ifade eden “tornus” sözcüğü oluşturmaktadır. “Tour” dairesel bir hareketi, bazı site ve yörelerin ziyaretini, iş ve eğlence amacıyla yapılan yer değiştirme hareketini ifade eder. Bugün kullandığımız turist kelimesi, seyyah kelimesinin karşılığı olan traveller’ın yerine, 1800 lerin başında Samuel Pegge tarafından kullanılmıştır. Türkçe’de “seyyah” kelimesi “turist”, “seyahat” kelimesi ise “turizm” deyimlerinin karşılığıdır. (Bulut, 2001:72; Unur, 2002:1).

Turizm faaliyetleri kişilerin, yaşadıkları çevre dışında gerçekleşen ve bir yılı aşmayan, eğlence veya iş amaçlı seyahat ve konaklama faaliyetlerinin tamamı olarak tanımlanmaktadır (Chuck, 1997: 138). Turizm endüstrisi, pazarlama hizmetleri, konaklama ve ulaştırma hizmetleri, yiyecek içecek faaliyetleri, perakende satış mağazaları ve çeşitli animasyon etkinlikleri gibi birbirinden farklı faaliyetleri bir şemsiye altında toplayan koruyucu, uyarıcı ve sürükleyici bir endüstri olma özelliği taşımaktadır. Teknolojik gelişme, kentleşme, nüfus artışı, yaşam süresinin uzaması, ücretli tatil, sosyal güvenlik, seyahat özgürlüğü gibi faktörler turizm endüstrisinin gelişmesinde dinamik bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, turizm ekonomisi birçok ülkedeki ulaşım, ticaret, inşaat, konaklama, yiyecek-içecek sektörleri ve diğer hizmet sektörleri ile birlikte doğrudan ya da dolaylı bir yayılma etkisi göstermektedir (Proença ve Soukiazı 2008: 794).

Dünyada turizm sektöründe izlenen hızlı büyüme eğilimi, Türkiye’de de özellikle 1980’li yıllardan itibaren kendini göstermiştir. 1980 sonrası dönemde turizm, ekonomik gelişme için itici bir güç olarak kabul edilmiş ve bu amaçla yetersiz ekonomik kaynaklarının önemli bir bölümünü turizmin gelişimine ayırılmıştır. Bu çabalar sonucunda hızlı bir gelişme göstererek Türkiye’nin en genç ve dinamik sektörlerinden birisi haline gelen turizm sektörü, günümüzde Türkiye’nin lokomotif sektörlerinden birisi durumundadır (Unur, 2002:11).

Dünya turizm gelirleri incelendiğinde sürekli bir artış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2002 yılında 500 milyar \$ düzeyinde olan turizm gelirleri

2010 yılında 900 milyar \$'ı aşmış durumdadır. Turist sayılarına bakıldığında benzer bir durum sözkonusudur. Nitekim 2002 yılında 700 milyon olan turist sayısı 2010 yılı itibariyle 900 milyonu aşmış durumdadır.

şekil 1: Dünya Turizm Gelirleri ve Gelen Turist Sayısı

Kaynak: World Tourism Organization (UNWTO)

2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizin diğer ekonomilerde olduğu gibi turizm sektöründe de olumsuz etkileri olmuştur. Artan petrol fiyatlarının ve döviz kurlarında yaşanan dalgalanmalarının turizm gelirlerinde ve turist sayılarında olumsuz etkileri yukarıdaki grafiklerde izlenebilmektedir.

Turizm sektörünün, Türkiye ekonomisi içindeki hızlı yükselişinde hiç kuskusuz, 1982 yılında çıkarılan 2634 sayılı “Turizmi Teşvik Kanunu” ile sektöre sağlanan yatırım teşviklerinin ve mali desteğin çok önemli bir yeri bulunmaktadır (Tosun, 1999: 220; Seckelmann, 2002: 85-92). Turizm gelirlerinin, milli gelir içindeki payı 2000 yılında 2,9 iken 2005 yılında 3,8 artmış ancak küresel krizin de etkisiyle bu oran 2010 yılı itibariyle tekrar 2,9 düzeylerine gerilemiştir. Ayrıca turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı 2000 yılında 27,3 iken bu oran 2005 yılında 24,7 ye ve 2010 yılında ise 17,2 düzeylerine gerilemiştir.

Tablo 1. Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Turist Sayısı

Yıllar	TOPLAM		
	Turizm Gelirleri (bin \$)	Ziyaretçi Sayısı	Ortalama Harcama (\$)
2001	10 067 155	13 450 121	748
2002	11 900 925	15 214 516	782
2003	13 203 144	16 302 050	810
2004	15 887 699	20 262 640	784
2005	18 153 504	24 124 501	752
2006	16 850 947	23 148 669	728
2007	18 487 008	27 214 988	679
2008	21 950 807	30 979 979	709
2009	21 249 334	32 006 149	664
2010	20 806 708	33 027 943	630
2011*	8 472 459	13 736 311	617

* Ocak Haziran dönemini kapsamaktadır

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011

Turizm gelirleri 2000’li yıllardan 2010 yılına dolar bazında iki kat artarken ziyaretçi sayısı üç kat artmıştır. Buna karşılık turist başına harcama düzeyi 2003 yılından itibaren sürekli olarak azalma eğilimine girmiştir.

Türkiye 27 milyon turistle, dünyada en çok turist çeken 7. ülke konumundadır. Bu oran bir önceki yıla göre % 2 artmıştır. Türkiye 20,8 milyar dolarla, dünyada en çok turizm geliri elde eden 10. ülke konumundadır. Bu oranda bir önceki yıla göre % 3.2 azalmıştır.

Dünya turizminin ağırlık noktasını ülkemizin de yer aldığı Avrupa Bölgesi oluşturmaktadır. Avrupa Bölgesi dünya turist sayısının % 57’sine sahiptir. Avrupa’dan sonra en önemli pay % 19 ile Asya/Pasifik bölgesine aittir. Bu iki bölge dışında en büyük paya sahip 3. bölge ise % 16’lık pay ile Amerika bölgesidir. Afrika ve Orta-doğu Bölgesinin dünya turist sayısı içindeki payı ise % 4 olarak gerçekleşmektedir.

Tablo 2. Gelen Yabancı Turist Sayısında ve Turizm Gelirlerinde İlk 10 Ülke

Gelen Yabancı Turist Sayıları İlk 10 (2010)			Turizm Gelirleri İlk 10 (2010)		
	Ülkeler	Milyon		Ülkeler	Milyar \$
1	FRANSA	76,8	1	A.B.D	103,5
2	A.B.D	59,7	2	İSPANYA	52,5
3	ÇİN	55,7	3	FRANSA	46,3
4	İSPANYA	52,7	4	ÇİN	45,8
5	İTALYA	43,6	5	İTALYA	38,8
6	İNGİLTERE	28,1	6	ALMANYA	34,7
7	TÜRKİYE	27	7	İNGİLTERE	30,4
8	ALMANYA	26,9	8	AVUSTRALYA	30,1
9	MALEZYA	24,6	9	HON KONG	23,0
10	MEKSİKA	22,4	10	TÜRKİYE	20,8

Kaynak: World Tourism Organization (UNWTO), 2011 İstatistikleri

2. Turizm Sektörünün Ekonomik Etkileri ve Literatür

Turizm faaliyetleri yapısı gereği birçok sosyal, kültürel ve ekonomik etkileri birlikte barındırmaktadır. Ekonomik etkiler genel olarak gelir yaratma, döviz kazancını artırma, ödemeler bilançosu açıklarını kapatma, üretimi artırma (büyüme) ve istihdamı artırma olarak sıralanabilir. Turizm faaliyetleri hem mal ve hizmetlerin satın alımını hem de tüketimini kapsadığından dolayı ekonominin çoğu sektörünü etkilemektedir.

Birçok ülkede turizm, GSMH ile istihdamın önemli bir bölümünü meydana getirmektedir. Buna ilave olarak turizmden elde edilen uluslararası döviz gelirleri ülkelerin mevcut bütçe açıklarını finanse etmeye yardımcı olmaktadır. Bölgesel düzeyde ise turizm işsizlik sorununun çözümüne katkı sağlamanın yanı sıra bölgesel gelişmeye arttırarak, bölgesel ekonomik farklılıkların azaltılmasına olanak sağlamaktadır (Bahar ve Bozkurt, (2010), Proença ve Soukiazı (2008)). Turizm, eğitilmiş ve yetenekli işgücüne istihdam alanı sağlarken, yeterli düzeyde eğitimi olmayan insanlara da istihdam sağlamaktadır (Çetinbaş ve Bektaş, 2008:1).

Turizmin ekonomiye katkısı en çok, ulaşım ve tur operatörleri, konaklama, cazibe merkezleri gibi sektörler ve bu sektörlerle ilgili perakende işlerde (restoran ve hediye dükkânları gibi) görülmektedir (Aktaş, 2005:163; Chan ve diğ., 2005:459). Turistlerin mal ve hizmet satın almaları (otel ve lokanta gibi yerlere yaptığı direkt harcamalar gibi) çoğaltan etkisiyle ekonomide daha büyük harcama ve gelir artışı yaratmaktadır (Sengupta ve Espana, 1994:41-51). Bu durum ekonomik büyümenin artışıını desteklemektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede turizm, ekonomik büyümenin ve gelişmenin en önemli kaynaklarından biri olarak görülmektedir (Diamond, 1977: 539; Britton, 1982: 332; Copeland, 1991: 515; Hao ve diğ., 2003: 33).

Turizm sektörüyle hizmet ihracatı yaparak daha fazla döviz girdisi ve dolayısıyla ulusal gelir sağlanması mümkündür (Fayed ve Fletcher, 2002: 210). Turizmin ekonomik büyümeye neden olacağına ilişkin teorik dayanağın, ihracat ve ekonomik büyüme literatüründen kaynaklandığını söylemek mümkündür (Vanegas ve Croes, 2003: 315-330). Nitekim ödemeler bilânçosunun cari işlemler hesabındaki uluslararası hizmetler kısmında yer alan turizmin, uluslararası ticarete konu olan geleneksel hizmet faaliyetlerinin başında yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla, yabancı turistlerin bir başka ülkede yapmış oldukları turizm amaçlı harcamalar, o ülkeye sağladığı döviz geliri açısından aynı mal ihracatında olduğu gibi bir ihracat etkisi yapmaktadır. Bir başka deyişle, turizm görünmez bir ihracat kalemidir (Theobald, 2001).

$$Y = C + I + G + (X - M) \quad (1)$$

Makro iktisattaki milli gelir eşitliğine bakıldığı zaman, net ihracatın milli geliri etkileyen temel otonom büyüklüklerden biri olduğu bilinmektedir. İhracattaki otonom bir artış çarpan katsayısının büyüklüğüne bağlı olarak milli geliri pozitif yönde etkilmektedir.

Ülkenin turistik döviz kazançları, döviz kayıplarından daha fazla ise turizm ödemeler dengesine olumlu katkıda bulunacaktır. Bu nedenle, ihracat odaklı büyüme hipotezinde olduğu gibi, turizm odaklı büyüme hipotezinde de turizmin uzun dönemde ekonomik büyümeye neden olabileceği kabul edilmektedir (Balaguer ve Jorda, 2002: 887-883; Croes, 2006).

Turizm hizmetlerinin gelişmesi, sektörel, ulusal ve uluslararası anlamda rekabeti de arttırmaktadır. Hizmet sektöründe uluslararasılaşmayla rekabet artacak, artan rekabet bütün ekonomideki kaynak verimliliğinde artışa neden olacaktır (Bhagwati ve Srinivason (ed.), 1979; 14).

Turizm sektörünün gelişmesi, ekonomik faaliyetler içinde bilgi ve teknolojinin dağılımını, üretim/tüketim sürecinde dışsallıkları oluşturarak, ülkelerin turizm yönlü büyümesine katkı sağlamaktadır. Diğer taraftan, turizm yerel halka da bir takım sosyo-ekonomik faydalar sağlamaktadır. Turistlerin gezi ve konaklama bölgeleri, bu faaliyetlerin yapılmasına elverişli hale getirilir. Dolayısıyla altyapı, temiz içme suyu, elektrik, telefon, yol ve havaalanı gibi yatırımlar bölge ekonomisine doğrudan katkı sağlar (Skerritt ve Huybers 2005: 23-43).

Özetle, bir ülkede turizmin gelişmesiyle birlikte; döviz girişi artmakta, sektördeki firmaların uluslararası rekabet gücü ve verimliliği artmakta, ölçek ekonomilerinden yararlanılmakta, dış ticaret dengesi pozitif yönde etkilenmekte ve istihdam sağlanmaktadır.

Turizm sektörünün ekonomik etkilerini ölçmeye yönelik geniş bir literatür bulunmaktadır. Türkiye ve Dünya deneyimlerine ilişkin seçilmiş bazı çalışmalar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 3. Türkiye’de ve Dünyada Yapılan Uygulamalı Çalışmalar

Yazar	Metod	Ülke	Sonuç
Modeste (1995)	Regresyon	4 Karayip Ülkesi	Turizm sektöründeki büyüme oranı, milli gelir büyüme oranı üzerinde etkilidir.
Martin ve diğ. (2004)	Dinamik Panel	21 Latin Amerika	Turist başına harcama artışı, reel büyüme üzerinde etkilidir.
Balaguer ve Jorda (2002)	Var, Granger Nedensellik	İspanya	Döviz kuru ve turizm gelirleri ile büyüme arasında karşılıklı bir ilişki mevcuttur.
Yıldırım ve Öcal (2004)	Var	Türkiye	Turizm gelirleri büyüme üzerinde etkilidir.
Kasman ve Kasman (2004)	Var, Granger Nedensellik	Türkiye	Turizm gelirleri büyüme üzerinde etkilidir.
Gündüz ve Hatemi (2005)	ARCH	Türkiye	Turist sayısı ve döviz kuru büyüme üzerinde etkilidir.
Bahar (2006)	Var, Granger Nedensellik	Türkiye	Turizm gelirleri büyüme üzerinde etkilidir.
Yavuz (2006)	Granger Nedensellik	Türkiye	Turizm gelirleri büyüme arasında ilişki yoktur.
Gökovalı ve Bahar (2006)	Panel Data	13 Akdeniz Ülkesi	Turizm gelirleri ve sabit sermaye yatırımları büyüme üzerinde etkilidir.

Tablo 3. Türkiye’de ve Dünyada Yapılan Uygulamalı Çalışmalar (devamı)

Yazar	Metod	Ülke	Sonuç
Katırcıoğlu (2009)	ARDL Modeli	Türkiye	Turist sayısı ve döviz kuru büyüme üzerinde etkilidir.
Lee ve Chang (2008)	Panel Koentegrasyon	23 OECD ve 32 OECD dışı	Kişi başına turizm harcamaları, turist sayısı ve reel kur büyüme üzerinde etkilidir.
Hazari ve Sgro (1995)	Dinamik Panel	OECD	Turizmin gelişmekte olan ülkelerin büyümesini olumlu etkilemektedir.
Kulendran ve Wilson (2000)	Var, Granger Nedensellik	Avustralya	Uluslararası turizm ile uluslararası ticaret arasında güçlü bir ilişkinin var olduğu görülmüştür.
Shan ve Wilson (2001)	Var, Granger Nedensellik	Çin	Uluslararası turizm ile uluslararası ticaret arasında güçlü bir ilişkinin var olduğu görülmüştür.
Oh (2005)	Var, Granger Nedensellik	Kore	Turizmin ekonomik büyümeye neden olduğu hipotezi reddedilmiştir
Nowak ve diğ. (2004)	Panel Data	21 Latin Amerika	Turizmdeki artışın ülkenin GSMH ile imalat sektöründeki çıktı da düşüğe neden olacağı sonucu ortaya çıkmıştır
Chen ve Chiou-Wei'nin (2009)	Var, Granger Nedensellik	Tayvan ve Güney Kore	Tayvan’da ve Güney Korede turizmin ekonomik büyümeye yol açtığı tezi desteklenmiştir.
Dritsakis (2004)	Var, Granger Nedensellik	Yunanistan	Uluslararası turizm geliri ve reel efektif döviz kuru ile reel büyüme arasında ilişki vardır.
Kim ve diğ. (2006)	Var, Granger Nedensellik	Tayvan	Turist sayısı ile GSYH arasında ilişki mevcuttur.
Brida ve diğ. (2008)	Var, Granger Nedensellik	Meksika	Turizm harcamaları ve reel döviz kuru ile reel GSYİH arasında ilişki mevcuttur.

Tablo 3. Türkiye’de ve Dünyada Yapılan Uygulamalı alışmalar
(devamı)

Yazar	Metod	�lke	Sonuç
Aslan (2008)	Granger Nedensellik	Türkiye	Turizmin ekonomik büyümeyi teşvik etmesi hipotezi desteklenmiştir.
Kızılg�l ve Erbayraklar (2008)	Granger Nedensellik	Türkiye	Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır.
Bahar ve Bozkurt (2010)	Panel Data, GMM	21 �lke	GOÜ’ler açısından turizm ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiş
Webber (2001)	Granger Nedensellik	Avustralya	Döviz kurundaki değişmelerin turizm talebini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır
Eugenio-Martin ve Morales, (2004)	Panel Data	Latin Amerika �lkeleri	Turizm gelirleri ile döviz kuru ve satın alma gücü paritesi arasında zayıf bir ilişki olduğu belirtilmiştir.
Mervar ve Payne, (2007)	ARDL	Hırvatistan	Hırvatistan turizmine olan talepte döviz kurunun etkisi zayıf bulunmuştur.
Ghali (1976)	Granger Nedensellik	Hawaii	Turizmin ekonomik büyümeye önemli bir katkıda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır
Narayan ve Prasad (2003)	Granger Nedensellik	Fiji	Turizm gelirleri ile büyüme arasında ilişki vardır.
Durberry (2004)	Granger Nedensellik	Mauritius	Turizm gelirleri ile büyüme arasında ilişki vardır.
Kırbaş ve diğ. (2004)	Granger Nedensellik	Türkiye	Turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Ongan ve Demiröz (2005)	Granger Nedensellik	Türkiye	Ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında hem uzun, hem de kısa dönemde iki yönlü bir nedensellik olduğunu bulmuşlardır.
Khalil ve diğ. (2007)	Granger Nedensellik	Pakistan	Turizm gelirleri ile büyüme arasında güçlü bir ilişki vardır.

Uygulamalı çalışmalardan elde edilen sonuçlar genelde turizm yönlü büyüme hipotezini desteklemektedir. (Ghali 1976; Balaguar ve Contavella-Jorda 2002; Narayan ve Prasad 2003; Martin ve diğ. 2004; Dritsakis 2004; Durbarry 2004; Kırbaş ve diğ. 2004; Yıldırım ve Öcal 2004; Kim ve diğ. 2006; Gündüz ve Hatemi 2005; Ongan ve Demiröz 2005; Bahar 2006). Bununla birlikte, turizm yönlü büyüme hipotezini reddeden (Oh 2005) çalışmalarda bulunmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Turizm gelirleri ile makro iktisadi değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik olarak Turizm Gelirler (TG), Reel Üretim Endeksi (BUY), Reel Döviz Kuru (KUR), Cari İşlemler Açığı (CA) değişkenleri kullanılmıştır. Tüm değişkenler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Veri Dağıtım Sistemi istatistiklerinden elde edilmiş olup 1992:1, 2011:5 aylık gözlemlerden (233 gözlem) oluşmaktadır. Tüm değişkenler Gayri Safi Yurt İçi Hasıla Zimni deflatörü kullanılarak reelleştirilmiştir.

Turizm gelirleri ile makro iktisadi değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik olarak üç ayrı model kurgulanmıştır. Birinci modelde, turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki, ikinci modelde turizm gelirleri ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişki, üçüncü modelde ise turizm gelirleri ile reel döviz kuru arasındaki ilişki incelenmiştir.

Turizm gelirleri ile makro iktisadi değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik olarak iki aşamalı Engle-Granger (1987) ve Johansen VAR analiz yöntemleri uygulanmıştır. Ayrıca Johansen metodolojisine bağlı olarak Granger Nedensellik, Etki-tepki analizi ve Varyans Ayrıştırması analizleri yapılmıştır.

Zaman serisi ekonometrisi yaklaşımında ele alınan modellerde değişkenlerin durağan olduğu varsayılır. Bu, etkin ve tutarlı tahminler için gerekli bir varsayımdır. Bir zaman serisinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı zaman boyunca sabit kalıyorsa durağan bir seri olarak adlandırılır. Oysa ekonomik zaman serileri zamanın etkisini üzerinde taşımaları ve zamanla birlikte artma eğiliminde (trendli) olmalarından dolayı çoğu durumda durağan değildir.

Zaman serilerinin durağan olmadığı durumda $y_t = \beta_1 + \beta_2 x_t + u_t$ regresyonundan elde edilecek sonuçlar tamamen sahte olur ve bu regresyonlar sahte regresyon olarak adlandırılır. Çok değişkenli modellerde durağan olmayan serileri kullanmak için farklı

yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemler ile çok değişkenli modellerde, ekonomik değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisini kaybetmemek amaçlanmıştır. Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen koentegrasyon tekniği; ekonometrik modellemede durağan olmayan zaman serileri kullanıldığında sahte korelasyon problemini çözmek için yararlı bir araç olarak kullanılmaktadır.

Değişkenler arasında koentegrasyonun bulunması “gerçek uzun dönem ilişki” anlamına gelmektedir. Değişkenler koentegre değilse o zaman sahte regresyon problemi ortaya çıkar ve ekonometrik çalışma tamamen anlamsız olur (Asteriou ve Hall, 2007:307; Enders, 2004: 321; Daniel, Ramos, 2002: 195; Lim ve McAleer, 2001:1610; Song ve Witt, 2000:55).

Engle ve Granger (1987)’a göre, durağan olmayan değişkenler çifti , y_t ve x_t aynı ekonomik sisteme aitse (turizm gelirleri ve büyüme gibi) bu zaman serilerinin birbirinden uzağa sürüklenmesini önleyecek bir koentegrasyon ilişkisi olmalıdır. Yani uzun dönemde birlikte hareket edecek iki değişken y_t ve x_t ’yi bir arada tutan bir güç dengesi vardır. Daha biçimsel olarak, y_t ve x_t uzun dönemde birlikte hareket ederse uzun dönem denge modeli;

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 x_t \quad (2)$$

formunda olur. Eşitlik (2)’in dengesizlik hatası;

$$U_t = y_t - \beta_0 - \beta_1 x_t \quad (3)$$

şeklinde ifade edilir. Engle ve Granger (1987), y_t ve x_t arasında uzun dönem denge ilişkisi bulunursa dengesizlik hatası (3)’nın “nadiren sıfırdan uzağa sürüklenmesi” gerektiğini ifade eder. Bunun anlamı, uzun dönem denge regresyonu (2), En küçük kareler (EKK) yöntemi kullanılarak tahmin edilirse modelin hataları durağan bir süreç izler ve zaman içinde sıfır değeri etrafında dalgalanır. Böylece durağan olmayan iki değişken y_t ve x_t koentegre olur (Durberry, 2002:7; Hilaly ve El-Shishiny, 2008:3; Kim ve diğ., 2006:4; Song ve Witt, 2000:56). Koentegrasyonu test etmek için, iki değişken arasındaki uzun dönemli ilişki tahmin edilir ve regresyondaki hataların durağanlığı test edilir (Dritsakis, 2004:11; Khan ve diğ., 2005: 173; Lim ve McAleer, 2001:1610).

Koentegre ilişkisini test etme yöntemi aşağıdaki iki adımı içerir: İlk olarak Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve/veya Phillips Perron (PP) testi kullanılarak uzun dönem statik modeldeki bütün değişkenlerin eşbütünleşme derecesi test edilir. Aşağıda analizde kullanılan değişkenlerin PP birim kök test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4. Birim Kök Testi Sonuçları (Phillips Peron)

Değişkenler	Düzye	1. Fark
	PP	PP
Büyüme (BUY)	-1.671638 (34)	-43.4871 (61)
Cari Açık (CA)	-2.038904 (2)	-21.5555 (7)
Kur (KUR)	-0.850228 (4)	-10.6575 (1)
Turizm Gelirleri (TG)	-3.05484 (9)	-8.7439 (29)
Kritik Değer % 1	-3.45847	-3.45859
% 5	-2.873809	-2.87386
% 10	-2.573384	-2.57341

Parantez içindeki değerler PP testi için optimum bant genişliğini ifade etmektedir.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde tüm değişkenler düzeyde durağan olmayıp birim kök içermektedir. Değişkenler birinci farkları alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. Dolayısıyla seriler I(1) dereceden bütünlük özelliği göstermektedir.

Koentegre ilişkisini test etmeye yönelik ikinci adım olarak;

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 x_{1t} + \beta_2 x_{2t} + \dots + \varepsilon_t \quad (4)$$

biçimindeki uzun dönem statik regresyonunu tahmin etmek için En Küçük Kareler Yöntemi (EKK) kullanılır. Eşitlikteki tahmini hatalar PP veya ADF istatistiği kullanılarak durağanlık için test edilir. Hesaplanmış t oranı Mac Kinnon kritik değerleriyle karşılaştırılır. Hesaplanmış t değeri uygun Mac Kinnon kritik değerinden daha düşükse eşbütünleşmenin olmadığı sıfır hipotezi reddedilir (Song, Witt, 2000:71).

Aşağıda her üç modele ilişkin uzun dönem denklemleri ve denklemlerden elde edilen hata terimlerinin durağanlık sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 5. Engle-Granger İki Aşamalı Koentegrasyon Testi Sonuçları

Uzun Dönem Model			
Model	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Model ($y_t = \beta_0 + \beta_1 x_t + u_t$)
Birinci Model	BUY	TG	BUY = 115.533 + 0.0332 TG + u_t (39.082) (13.955)
İkinci Model	CA	TG	CA = -589.385 - 0.6240TG + u_t (-3.4032) (-4.4678)
Üçüncü Model	TG	KUR	TG = 354.491 + 695.838 + u_t (4.8388) (10.0447)
Hata Teriminin Durağanlık Testi			
	Test İstatistiği	Kritik Değer %1	KARAR
Birinci Model	-1.1991	-3.4601	Koentegre değildir
İkinci Model	-1.2648	-3.4601	Koentegre değildir
Üçüncü Model	-1.3282	-3.4601	Koentegre değildir

Parantez içindeki değerler t istatistiğini ifade etmektedir.

Engle-Granger koentegrasyon sonuçları incelendiğinde uzun dönem denklemlerden elde edilen hata terimlerinin durağan olmadığı görülmektedir. Bu durumda seriler arasında koente ilişkinin olmadığı sonucuna varılır ve Angle Granger sınavasının ikinci aşaması olan hata düzeltme mekanizması işletilmez.

Sims (1980) açıklayıcı değerkenlerin dışsalılığından emin olunmadığına VAR spesifikasyonunun daha uygun olacağını ileri sürmüştür. Eğer dışsallık varsayımı geçersizse araştırmacının ekonomik ilişkileri sistem denklemlerini (eşanlı denklemleri) kullanarak modellemesi gerekir (Brooks, 2008:290; Oh, 2005:41; Song ve diğ., 2003:135).

VAR modelinin amacı parametre tahminlerini değil, ekonomik değerkenler arasındaki ilişkiyi belirlemektir (Sims, 1980:13,14; Song ve diğ., 2003: 135, 8; Song ve Witt, 2000:101). Bu amaçla Granger (1974) koentegrasyon testi geliştirilmiştir. Granger koentegrasyon testi değerkenler arasında koentegre edici vektörleri belirlemeye yönelik

özdeğer ve trace (iz) istatistiklerini kullanmaktadır. Aşağıda, kurgulanan üç modele ilişkin, Granger koentegrasyon sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 6. Granger Koentegrasyon Testi Sonuçları

Kısıtlanmamış Cointegration Rank Test (Trace)					
		Gözlem sayısı			
Birinci Model	Hipotez	Özdeğer	Trace(İz) İstatistiği	0.05 Kritik Değer	Mac Kinnon Olasılık
	BUY, TG				
	$r \leq 0$	0.360123	103.5761	15.49471	0.0001
	$r \leq 1$	0.003843	0.885651	3.841466	0.3467
İkinci Model	CA, TG				
	$r \leq 0$	0.21775	56.34951	15.49471	0.0000
	$r \leq 1$	0.00155	0.355288	3.841466	0.5511
Üçüncü Model	TG, KUR				
	$r \leq 0$	0.189351	48.61296	15.49471	0.0000
	$r \leq 1$	0.003289	0.751232	3.841466	0.3861

Tablo 6 incelendiğinde büyüme ile turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik kurgulanan birinci modelde Trace (iz) istatistik değeri kritik değerden ($103.5761 > 15.49471$) büyük olduğundan değişkenler arasında bir koentegre edici vektör olduğu görülmektedir. Bununla beraber TG ile CA arasındaki ilişkiyi gösteren ikinci model ile TG ile KUR arasındaki ilişkiyi gösteren üçüncü modellerden elde edilen Trace (iz) istatistikleri sırasıyla 56.34951 ve 48.61296'dır ve her iki değer kritik değer olan 15.49471'den büyüktür. Bu nedenle ikinci ve üçüncü modeller içinde birer koentegre edici vektör bulunmaktadır.

Modellerde koentegre edici vektör bulunduğundan değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün belirlenmesi gerekmektedir. Uygulamada, y_{2t} zaman serisinin geçmiş değerlerinin, y_{1t} serisinin şimdiki ve gelecek değerlerini öngörümlemede yardımcı olup olmayacağı nedensellik ilişkisini ifade eder. VAR modelinde, Granger (1974) nedenselliğini test etmek için

$$y_{1t} = \alpha + \sum_{i=1}^p \beta_i y_{1t-i} + \sum_{i=1}^p \gamma_i y_{2t-i} + u_t \quad (5)$$

eşitliği kullanılır. Eşitlikteki iki değişkenin genellikle durağan olduğu varsayılır. Konulan kısıtlar,

$$\gamma_1 = \gamma_2 = \dots = \gamma_n = 0 \quad (6)$$

Bu kısıtlar, F veya LR istatistiğine göre kabul edilirse y_{t+1} 'nin, y_t 'nin Granger nedeni olmadığı sonucuna ulaşılır. Aşağıda Granger nedensellik sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 7. Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Granger Nedensellik Testi					
Nedenselliğin Yönü		Gözlem	F-İst.	Olas.	Karar
Birinci Model	Turizm Gelirleri, Büyümenin Nedeni Değildir	231	1.73461	0.1788	Reddedilemez
	Büyüme, Turizm Gelirlerinin Nedeni Değildir		25.1344	0.0000	Reddedilmiştir
İkinci Model	Turizm Gelirleri, Cari Açığın Nedeni Değildir	231	26.3910	0.0000	Reddedilmiştir
	Cari Açık, Turizm Gelirlerinin Nedeni Değildir		20.6908	0.0000	Reddedilmiştir
Üçüncü Model	KUR'daki Değişme, Turizm Gelirlerinin Nedeni Değildir	231	13.7133	0.0000	Reddedilmiştir
	Turizm Gelirleri, KUR'daki Değişmenin Nedeni Değildir		0.34347	0.7097	Reddedilemez

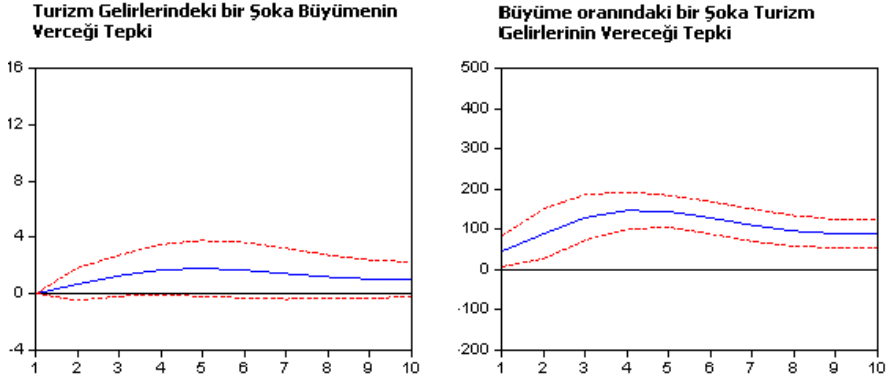
* Optimum gecikme uzunluğu 2 dir.

Yukarıdaki nedensellik sonuçları incelendiğinde birinci modele göre büyümeden turizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Yani büyümedeki artışlar turizm gelirlerinin granger nedenidir. İkinci modelde, turizm gelirleri ile cari açık arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Üçüncü modelde ise döviz kuru ile turizm gelirleri arasında döviz kurundan turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Döviz kurundaki değişimler turizm gelirlerini etkilemektedir.

VAR'daki nedensellik değerlendirmesi, sistemdeki her bir değişkenin gelecek değerleri üzerinde modeldeki hangi değişkenin istatistiksel olarak önemli etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Fakat F test sonuçları ilişkilerin işaretini veya bu etkilerin ne kadar süreceğini açıklayamazlar. Yani, F testi sonuçları bir değişkenin değerindeki değişimlerin sistemdeki diğer değişkenler üzerinde pozitif mi negatif mi etkide bulunacağını göstermez. Bu bilgiler, VAR'ın etki-tepki ve varyans ayrıştırma analizleriyle elde edilebilir (Brooks, 2008:299).

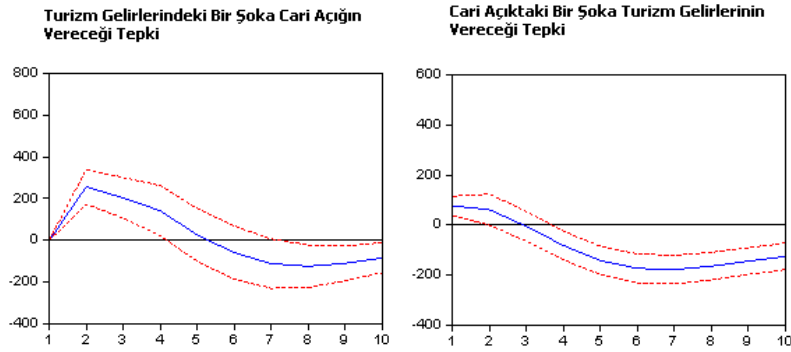
Bir makro ekonomik büyüklüğün üzerinde en etkili değişkenin hangisi olduğu varyans ayrıştırması ile belirlenirken, etkili bulunan bu değişkenin

politika aracı olarak kullanılabilir olup olmadığı ise, etki-tepki fonksiyonları ile belirlenir (Sarı, 2008:4). Etki-tepki fonksiyonları rassal hata terimlerinden birindeki bir standart sapmalılık şokun, içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecekteki değerlerine olan etkisini yansıtır. Böylece gelecekte meydana gelebilecek şok politikalar neticesinde, diğer değişkenlerin nasıl bir tavır içine girecekleri, ne şekilde tepki verecekleri belirlenebilecektir.

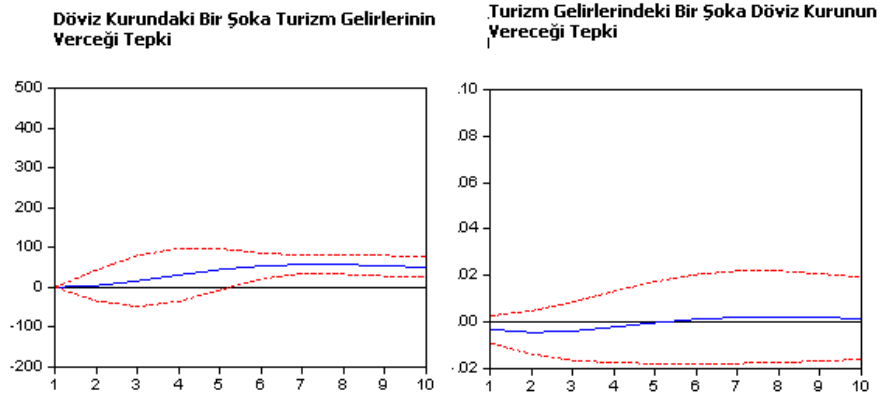
Şekil 2. Birinci Model İçin Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Turizm gelirlerindeki bir birimlik şokun büyüme üzerindeki etkisi 5 döneme kadar artmakta daha sonra ise şokların etkisi azalmaktadır. Buna karşılık büyüme oranındaki bir şokun turizm üzerindeki etkisi dördüncü döneme kadar artmaktadır. Dördüncü dönemden sonra turizm gelirlerinin verdiği tepki azalmakta ise de şokun kalıcı olduğu görülmektedir.

Şekil 3. İkinci Model İçin Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Turizm gelirlerindeki bir birimlik Őoka cari aıĝın vereceği tepki beşinci dönem kadar pozitif ve azalan eğilimli iken altıncı dönemden itibaren bu tepki negatif olmaktadır. Nitekim bu tepki teorik olarak beklenmektedir. Aynı Şekilde cari açıkta meydana gelen bir Őoka turizm gelirlerinin vereceği tepkide yedinci döneme kadar azalmakta daha sonraki dönemlerde tepki pozitif yönlü bir eğilim sergilemektedir.

Döviz kurunda bir birimlik bir Őoka turizm gelirlerinin vereceği tepki pozitif olmaktadır. Kurlardaki bir Şokun turizm üzerindeki etkisinin kalıcı olduğu görülmektedir. Buna karşılık turizm gelirlerindeki bir birimlik Şokun kur üzerinde yapısal bir etkisinin olmadığı görülmektedir.

Varyans ayrıştırması, diğer değişkenlerdeki Őoklar karşısında bağımlı değişkende oluşan hareketlenmelerin oranını verir. i. değişkene Şok, doğrudan kendisini etkileyecektir, fakat VAR'ın dinamik yapısı nedeniyle sistemdeki diğer tüm değişkenleri de etkileyecektir. Varyans ayrıştırması, bir değişkenin s adım ileri ongoru hata varyansının ne kadarının, açıklayıcı değişkenlerdeki değişmelerle açıklandığını tespit eder. Bu anlamda varyans ayrıştırması, sistemin dinamik yapısı hakkında bilgi verir.

Tablo 8. Birinci Model (Büyüme ve Turizm Gelirleri) İçin Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Büyüme Değişkeni İçin Varyans Ayrıştırması			
Period	Standart Hata.	BUY	TG
1	11.25181	100.0000	0.000000
2	13.19611	99.74436	0.255638
3	15.57688	99.14894	0.851060
4	17.39654	98.37770	1.622302
5	19.10064	97.77814	2.221858
6	20.60064	97.44429	2.555708
7	21.95420	97.33608	2.663919
8	23.17147	97.34836	2.651641
9	24.27800	97.40186	2.598140
10	25.29191	97.45169	2.548311
Turizm Gelirleri Değişkeni İçin Varyans Ayrıştırması			
Period	Standart Hata	BUY	TG
1	295.9888	2.271415	97.72858
2	486.9432	4.120622	95.87938
3	584.4660	7.701068	92.29893
4	619.0853	12.43054	87.56946
5	635.5301	16.90335	83.09665
6	653.9083	19.80573	80.19427
7	670.5977	21.50475	78.49525
8	680.5820	22.84076	77.15924
9	686.4358	24.11031	75.88969
10	692.7262	25.28674	74.71326

Varyans ayrıştırma tablosu incelendiğinde büyüme değişkeninin önemli bir bölümü kendisi tarafından açıklanmaktadır. Özellikle beşinci dönemden sonra bu oranın % 97 düzeylerinde sabitlendiği görülmektedir. Turizm gelirlerindeki değişimin ise özellikle dördüncü dönem sonunda büyüme değişkeninden önemli ölçüde etkilenmeye başladığı ve etkinin derecesinin ilerleyen dönemlerde giderek arttığı görülmektedir.

Tablo 9. İkinci Model (Cari Açık ve Turizm Gelirleri) İçin Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Cari Açık Değişkeni İçin Varyans Ayrıştırması			
Period	Standart Hata	CA	TG
1	724.2203	100	0
2	900.9874	91.84482	8.155177
3	1069.555	90.59297	9.407026
4	1161.111	90.52028	9.479722
5	1225.725	91.4494	8.550601
6	1275.247	91.88214	8.117856
7	1323.671	91.74161	8.258393
8	1371.911	91.48374	8.516264
9	1420.475	91.44595	8.55405
10	1468.841	91.66951	8.33049
Turizm Gelirleri İçin Varyans Ayrıştırması			
Period	Standart Hata	CA	TG
1	300.8676	6.267293	93.73271
2	491.4865	3.864693	96.13531
3	591.9057	2.676308	97.32369
4	631.2608	4.09727	95.90273
5	651.1919	8.7005	91.2995
6	674.7004	14.81328	85.18672
7	701.5923	20.22314	79.77686
8	724.3803	24.21223	75.78777
9	740.2019	27.05684	72.94316
10	751.0978	29.14014	70.85986

Cari Açık değişkenin önemli bir bölümü kendisi tarafından açıklanmaktadır. Özellikle beşinci dönemden itibaren bu oranın % 91 düzeylerinde sabitlendiği görülmektedir. Buna karşılık turizm gelirlerindeki değişimin ilk dönemden itibaren cari açıktan etkilendiği ve etkinin onuncu dönemde % 30 lar düzeyine ulaştığı görülmektedir.

Tablo 10. Üçüncü Model (Turizm Gelirleri ve Döviz Kuru) İçin Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Turizm Gelirleri İçin Varyans Ayrıştırması			
Period	Standart Hata	TG	KUR
1	309.0403	100	0
2	510.7011	99.99412	0.005885
3	619.1771	99.93286	0.067144
4	656.677	99.72124	0.278759
5	662.4843	99.27613	0.723866
6	665.3444	98.63422	1.365779
7	673.2192	97.93993	2.060073
8	682.0683	97.29854	2.701457
9	687.9599	96.73307	3.266929
10	690.8441	96.23586	3.764142
Döviz Kuru İçin Varyans Ayrıştırması			
Period	Standart Hata	TG	KUR
1	0.044975	0.578656	99.42134
2	0.075289	0.598787	99.40121
3	0.099644	0.509397	99.4906
4	0.119787	0.391447	99.60855
5	0.137007	0.300346	99.69965
6	0.152153	0.248162	99.75184
7	0.165768	0.221657	99.77834
8	0.178202	0.205015	99.79499
9	0.189692	0.189953	99.81005
10	0.200403	0.174817	99.82518

Turizm Gelirleri değişkenin önemli bir bölümü kendisi tarafından açıklanmakla birlikte beşinci dönemden itibaren döviz kuru değişkeninden etkilenmektedir. Buna karşılık döviz kuru değişkenin tamamına yakın bir kısmının kendisi tarafından açıklandığını söylemek mümkündür. Varyans ayrıştırma sonuçları diğer analiz sonuçları ile birlikte değerlendirildiğinde nedensellik sonuçları ile etki-tepki analiz sonuçlarıyla uyumlu olduğu ve teorik beklentileri karşıladığı görülmektedir.

Sonuç

Dünyada turizm sektöründe izlenen hızlı büyüme eğilimi, Türkiye’de de özellikle 1980’li yıllardan itibaren kendini göstermiştir. 1980 sonrası

dönemde turizm sektörü başta ekonomik büyüme olmak üzere istihdam ve bölgesel kalkınmada itici bir güç haline gelmiştir. Literatürde turizm sektörünün ekonomik etkilerine yönelik olarak oldukça geniş bir yazın bulunmaktadır.

1992-2011 dönemi turizm gelirleri ile çeşitli makro ekonomik büyüklükler arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik üç adet model oluşturulmuştur. Birinci model turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki; ikinci model turizm gelirleri ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişki; üçüncü modelde ise reel döviz kuru ile turizm gelirleri arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara bağlı olarak büyümeden turizm gelirlerine tek yönlü; turizm gelirlerinden cari işlemler dengesine doğru çift yönlü ve döviz kurundan turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Sonuçlara bağlı olarak turizm sektörü, makro ekonomik değişkenleri etkileyen, aynı zamanda bu değişkenlerden etkilenen bir sektör olarak tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Akaike, H. (1969). Fitting Autoregressive Models for Prediction, *Annals of the Institute of Statistical Mathematics*, 21 (2), ss. 243-247.
- Aktaş, C. (2005). Türkiye'nin Turizm Gelirini Etkileyen Değişkenler İçin En Uygun Regresyon Denklemi Belirlenmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6 (2), ss. 163-174.
- Aslan, A. (2008). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz, MPRA Paper No. 10611, posted 19. September, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de>
- Asteriou, D. ve Hall, S.G. (2007). *Applied Econometrics – A Modern Approach using EViews and Microfit Revised Edition*, United Kingdom: Palgrave Macmillan
- Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı, *C.B.Ü. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13 (2), ss. 137-150.
- Bahar O. ve Bozkurt K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, Güz, ss. 255-265.
- Balaguer, J. ve Jorda, C. M. (2002). Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: The Spanish Case, *Applied Economics*, 34 (7), ss. 877-884.

- Bhagwati, J. ve T. Srinivason, (1979). "Trade Policy and Development", International Economic Policy: Theory and Evidence, R. Dornbusch and J. Frenkel Eds., Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 1-35.
- Brida, J.G., Carrera, E. and Risso, W.A. (2008). A Long-Run Equilibrium Demand Function: The Mexican Tourism, *TOURISMOS: an International Multidisciplinary Journal of Tourism*, Volume 3, Number 1, ss. 66-82.
- Britton, S.G. (1982). The political economy of tourism in the Third World. *Annals of Tourism Research*, 9, ss. 331-58.
- Brooks, C. (2008). *Introductory Econometrics for Finance*, New York: Cambridge University Press
- Bulut, E. (2001). Türk Turizminin Dünyadaki Yeri ve Dış Ödemeler Bilançosuna Etkisi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (3), ss. 71-86.
- Chan, F. Lim, C. ve McAleer, M. (2005). Modelling multivariate international tourism demand and volatility, *Tourism Management*, 26, ss. 459-471.
- Chen, C. ve Chiou-Wei, S.Z. (2009). Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea, *Tourism Management*, 30, ss. 812-818.
- Chuck Y. (Ed.) (1997). International Tourism: a Global Perspective, *World Tourism Organization (WTO) Publications*, Madrid.
- Copeland, B. R. (1991) Tourism, Welfare and De-industrialization in a Small Open Economy, *Economica* 58, November, 512-529.
- Çetinbaş H. ve Bektaş, Ç. (2008). Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, Bahar.
- Croes, R.R. (2006). A Paradigm Shift to a New Strategy for Small Island Economies: Embracing Demand Side Economics for Value Enhancement and Long Term Economic Stability, *Tourism Management*, (Article in press).
- Daniel, A. C. M. ve Ramos, F. F. R. (2002). Modelling Inbound International Tourism Demand to Portugal, *International Journal of Tourism Research*, 4, ss. 193-209.
- Diamond, J. 1977. *Tourism's Role in Economic Development: The Case Reexamined*. *Economic Development and Cultural Change* 25 (3), ss. 539-53.

- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1979). "Distribution of the Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root", *Journal of the American Statistical Association*, 74, ss. 427-31.
- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1981). "Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root, *Econometrica*, 49, ss. 1057-1072.
- Dritsakis, N. (2004). "Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: an Empirical Investigation for Greece using Causality Analysis", *Tourism Economics*, 10, ss. 305-316.
- Durbarry, R. (2002). Long Run Structural Tourism Demand Modelling: An Application to France, http://nottingham.ac.uk/ttri/pdf/2002_1.pdf (25.04.2011)
- Durbarry R. (2004). Tourism and Economic Growth: The Case Mauritius, *Tourism Economics*, 10 (4), ss. 389-401.
- Enders, W. (2004). *Applied Econometric Time Series*, United States of America: Hamilton
- Engle, Robert F. ve Granger, C.W.J. (1987). Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing, *Econometrica*, 55 (3), ss. 251-276.
- Eugenio-Martin ve Morales (2004). "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach", *Nota Di lavoro*, 26.
- Fayed, H. ve J. Fletcher (2002). "Globalization of Economic Activity: Issues for Tourism." *Tourism Economics*. 8 (2), ss. 207-230.
- Ghali M.A. (1976). Tourism and Economic Growth: An Empirical Study, *Economic Development and Cultural Change*, 24 (3), ss. 527-538.
- Granger, C.W.J. ve Newbold, P. (1974). Spurious Regressions in Econometrics, *Journal of Econometrics*, 2 (2), ss. 111-120.
- Gökovalı, U. ve Bahar, O. (2006). Contribution of Tourism to Economic Growth in Mediterranean Countries: A Panel Data Approach, *Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research*, 17 (2), ss. 155-168.
- Gündüz, L. ve Hatemi, A. (2005). Is the Tourism-led Growth Hypothesis Valid for Turkey, *Applied Economics*, 12 (8), ss. 499-504.
- Hao J, Var T. ve Chon, J. (2003). A Forecasting Model of Tourist Arrivals From Major Markets to Thailand. *Tourism Analysis*, 8 (1), ss. 33-45.

- Hazari, B.R. ve Sgro, P.M. (1995). Tourism and Growth in a Dynamic Model of Trade, *The Journal of International Trade and Economic Development*, 4 (2), ss. 243-252.
- Hilaly, H. ve El-Shishiny, H. (2008). Recent Advances in Econometric Modelin and Forecasting Techniques for Tourism Demand Prediction.
http://www.fci-cu.edu.eg/infos2008_old/infos/TOUR_01_P001-009.pdf
- Khan, H. , Toh, R. S. ve Chua, L. (2005). Tourism and Trade: Cointegration and Granger Causality Tests, *Journal of Travel Research*, 44, ss. 171-176.
- Katırcıoğlu S. (2009). "Tourism, Trade and Growth: The Case of Cyprus," *Applied Economics, Taylor and Francis Journals*, Vol. 41(21), pages 2741-2750.
- Khalil Samina, Mehmood Khan Kakar, and Waliullah, (2007). "Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy", *The Pakistan Development Review*, Vol. 46, No. 4, Part II (2007) ss. 985–995.
- Kırbaşı-Kasman, S. ve Kasman A. (2004). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eş-Bütünleşme ve Nedensellik İlişkisi, *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 19 (7), ss. 122-131.
- Kızılgöl Ö. ve Erbaykal E. (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2 ss. 351-360.
- Kim, H. J., Chen, M.H. ve Jang, S.S. (2006). Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan, *Tourism Management*, 27, ss. 925–933.
- Kulendran, N. ve Wilson, K. (2000). Is There a Relationship Between International Trade and International Travel, *Applied Economics*, 32, ss. 1001-1009.
- Lee, C.C ve Chang, C.P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels, *Tourism Management*, 29, ss. 180–192.
- Lim C. ve McAleer, M. (2001). Cointegration Analysis of Quarterly Tourism Demand by Hong Kong and Singapore for Australia, *Applied Economics*, 33, ss. 1599-1619.
- Mac Kinnon, J.G. (1991). Critical Values for Cointegration Tests, R.F. Engle ve C.W.J. Granger(Editör.), *Long-run Economic*

Relationships: Readings in Cointegration Chapter 13, (ss. 267-27).
Oxford: Oxford University Press.

- Martin, J.L., Morales, N.M. ve Scarpa, R. (2004). Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach. <http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/default.htm>. (Erişim Tarihi: 27 Nisan 2005).
- Mervar, A. ve Payne, J. (2007). "Analysis of Foreign Tourism Demand for Croatian Destinations: Long-Run Elasticity Estimates", *Tourism Economics*, 13, ss. 407-20.
- Modeste, N.C. (1995). The Impact of Growth in the Tourism Sector on Economic Development: the Experience of Selected Caribbean Countries, *Economia Internazionale*, 48, ss. 375-385.
- Narayan, P. K. ve Prasad B.C. (2003). Does Tourism Granger Causes Economic Growth in Fiji? *Empirical Economic Letters*, 2 (5), ss. 199-208.
- Nowak, J., Sahlı, M. ve Sgro, P.M. (2004). Tourism, Trade and Domestic Welfare, <http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/default.htm>. 27.04.2005.
- Oh, C. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy, *Tourism Management*, 26 (11), ss. 39-44.
- Ongan S. ve Demiröz D.M. (2005). The Contribution of Tourism to the Long-Run Turkish Economic Growth, *Ekonomicky Casopis*, 53 (9), ss. 880-894.
- Proença, S. ve Soukiazı, E. (2008). Tourism as an Economic Growth Factor: a Case Study for Southern European Countries, *Tourism Economics*, 14 (4), ss. 791–806.
- Sarı, A. (2008). Parasalcı Grüşe Gre Türkiye’de demeler Bilançosu Dengesinin Sağlanmasında Otomatik Denkleşme Mekanizmalarının Etkinliği, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9 (2), ss. 1-12.
- Seckelmann, A. (2002). Domestic tourism: A chance for regional development in Turkey? *Tourism Management* 23, ss. 85–92.
- Sengupta J.K ve Espana J.R. (1994). Exports and Economic Growth in Asian NICs: An Econometric Analysis for Korea, *Applied Economics*, 26 (1), ss. 41-51.

- Shan, J. ve Wilson, K. (2001). Causality between Trade and Tourism: Empirical Evidence from China, *Applied Economics Letters*, 8, ss. 279-283.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and Reality, *Econometrica*, 48(1): 1-48 Song, H. ve diğeri (2008). Tourism Forecasting: Accuracy of Alternative Econometric Models Revisited, *Working Papers* 326, WIFO, ss. 1-30
- Skerritt D. ve Huybers T. (2005). The Effect of International Tourism on Economic Development: An Empirical Analysis, *Asia Pasific Journal of Tourism Research*, 10 (1), ss. 23-43.
- Song, H. ve Witt, S. F. (2000). *Tourism Demand Modelling and Forecasting: Modern Econometric Approaches*, Netherlands: Pergamon
- Song, H., Witt, S. F. ve Jensen, T. C. (2003). Tourism Forecasting: accuracy of alternative econometric models, *International Journal of Forecasting*, 19, ss. 123-141.
- Theobald, W. F. (2001). *Global Tourism*, Oxford: Butterworth&Heinemann, Second Edition.
- Tosun, C. (1999). An analysis of contributions of international inbound tourism to the Turkish economy. *Tourism Economics* 5(3), ss. 217–50.
- Unur, K. (2002). *Türkiyenin Ekonomik Etkilerini Ölçmede Kullanılan Yöntemler ve Türkiye'nin Aktif Dış Turizm Gelirlerinin Ölçümü İçin Bir Model Önerisi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Vanegas, M. ve Croes, R.R. (2003). Growth, Development and Tourism in a Small Economy: Evidence from Aruba, *The International Journal of Tourism Research*, 5 (5), ss. 315-330.
- Webber A. (2001). “Exchange Rate Volatility and Coentegration in Tourism Demand”, *Journal of Travel Research*, 39.
- Yavuz, N. Ç. (2006). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7 (2), ss. 162-171.
- Yıldırım, J. ve Öcal, N. (2004). Tourism and Economic Growth in Turkey, *Ekonomik Yaklaşım*, 15 (52-53), ss. 131-141.
- <http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights11enhr.pdf>. (Erişim tarihi, 10 Eylül 2011).